

CZY RZECZYWIŚCIE ISTNIEJE PRAWO DO RESOCJALIZACJI? WPROWADZENIE DO STUDENCKIEGO PROJEKTU PUBLIKACJI DOTYCZĄCYCH TEMATU „PRAWA DO RESOCJALIZACJI”

Maria Nielaczna

Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji
WSNŚiR, Uniwersytet Warszawski
ORCID: 0000-0003-2384-0902
e-mail: maria.nielaczna@uw.edu.pl

Streszczenie:

Przedmiotem artykułu jest po pierwsze próba odpowiedzi na pytanie: „Czy więźniowie mają prawo do rehabilitacji?” – prawo, za którym stoi roszczenie o konkretne usługi w postaci programów poprawczych lub tradycyjnych metod, jak praca i edukacja. Po drugie, próba porównania pojęć „resocjalizacja” i „rehabilitacja”, celem wyjaśnienia podobieństw i różnic. Po trzecie, artykuł wyjaśnia również, że odpowiedzi na to pytanie szukali studenci kierunku kryminologia, bazując na pięciu naukowych tekstach, a mianowicie: *The Supreme Court and the Rehabilitative Ideal* Chada Flansersa, *Toward a Theory of Prisoners’ Rights* Richarda L. Lippke, *Rehabilitation as a Positive Obligation* Sonji Meijer, *Why dignity matters: Dignity and the right (or not) to rehabilitation from international and national perspectives* Amandy Ploch, *Do Criminal Offenders Have a Constitutional Right to Rehabilitation?* Edgardo Rotmana oraz *Inmate’s Right to Rehabilitation during Incarceration: A Critical Analysis of the United States Correctional System* Sheldona Seigafo. Formułując swoją odpowiedź, studenci zidentyfikowali wspólny mianownik tego prawa – bo za takowe uznali prawo do rehabilitacji – jak godność osobista, której poszanowanie rodzi obowiązek państwa stworzenia oferty poprawczej dla więźniów celem odzyskania przez nich wolności i życia zgodnego z prawem. Po czwarte, artykuł przedstawia krótką analizę każdego z tekstów.

Słowa kluczowe:

rehabilitacja, resocjalizacja, godność osobista, więźniowie, prawa więźniów

Is there really a right to rehabilitation? Introduction to a student publication project on the topic of „the right to rehabilitation”

Summary:

The subject of this article is an attempt to answer the question, „Do prisoners have a right to rehabilitation?” – a right behind which is a claim for specific services in the form of correctional programs or traditional

methods, such as work and education. Second, it attempts to compare the terms rehabilitation and rehabilitation to clarify the similarities and differences. Thirdly, the article also explains that the answer to this question was sought by criminology students based on five scientific texts, namely: *The Supreme Court and the Rehabilitative Ideal*, Chad Flansers, *Toward a Theory of Prisoners' Rights*, Richard L. Lippke, *Rehabilitation as a Positive Obligation*, Sonja Meijer, *Why dignity matters: Dignity and the right (or not) to rehabilitation from international and national perspectives*, Amanda Ploch, *Do Criminal Offenders Have a Constitutional Right to Rehabilitation?*, Edgardo Rotman and *Inmate's Right to Rehabilitation during Incarceration: A Critical Analysis of the United States Correctional System*, Sheldon Seigafo. In formulating their response, the students identified the common core of this right – for they considered the right to rehabilitation as such – as personal dignity, respect of which gives rise to the state's obligation to create a correctional offer for prisoners in order to regain their freedom and live a lawful life. Fourth, the article provides a brief analysis of each text.

Keywords:

rehabilitation, human dignity, prison penalty, human rights

Istotą prawa do czegoś (skonkretyzowanego prawa podmiotowego) jest roszczenie, gdyż jego treścią jest uprawnienie człowieka do żądania od państwa konkretnego świadczenia lub postępowania w określony sposób. Większość praw podmiotowych, w tym praw człowieka, ma taki charakter i taką moc. Okazuje się jednak, że nie każde prawo podmiotowe generuje roszczenie. Pewna część z nich zobowiązuje państwo do kierowania się określonymi zasadami postępowania lub świadczenia, lecz to za mało, aby przyznać człowiekowi roszczenie o realizację prawa. Zasady te są postulatem polityki państwa, a w prezentowanym temacie „prawa do resocjalizacji” zasada ta jest wpisana w kodeks karny wykonawczy (art. 67), doktrynę¹ oraz stanowi wiodący kierunek polityki wykonania kary w państwach europejskich.

Stąd bliżej jednak do pracy socjalnej² ze skazanymi niż do ich resocjalizacji i bliżej praw socjalnych. Jeśli chodzi o pracę socjalną, to P. Stępiak stwierdza, że „proces wycofywania się ustawodawcy z terminologii i logiki resocjalizacyjnej jest ewidentny”³. Tymczasem priorytetowa w pracy socjalnej jest konkretna pomoc społeczna, a drugoplanowe znaczenie mają reedukacja, zatrudnienie czy leczenie. Jeśli chodzi o regulacje dotyczące praw socjalnych, to są one „ujęte w ramy tzw. norm programowych wyznaczających w sposób ogólny cele i kierunki działalności państwa w różnych dziedzinach. Sporny w przypadku tych norm jest stopień i sposób związania nimi podmiotów określonych w Konstytucji”⁴. Trzeba stwierdzić, że w odróżnieniu od wolności i praw osobistych i politycznych nie wszystkie prawa socjalne zostały wyrażone w konstytucji lub ustawie jako klasyczne prawa. Część z nich została ujęta w postaci nie tyle praw podmiotowych jednostki, ile w sformułowaniach wytyczających określone kierunki polityki państwa⁵.

Państwo może jednak myśleć inaczej o prawie skazanego do resocjalizacji, czego przykładem są Niemcy, które reprezentują jeden z lepszych modeli wykonania kary: reintegracja społeczna stanowi najważniejszy cel kary kryminalnej, a prawo do resocjalizacji jest nierozłączną częścią praw gwarantowanych przez kon-

1 K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny wykonawczy: komentarz*, LexisNexis, Warszawa 2013; K. Postulski, *Kodeks karny wykonawczy: komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2014.

2 P. Stępiak, *Praca socjalna w postępowaniu ze skazanymi*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2007, 69(4), s. 159–173; P. Stępiak, *Oportunistyczny model pracy socjalnej ze skazanymi*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2014, 33(3617), s. 113–130; L. Tyszkiewicz, *Spór wokół resocjalizacji i pracy socjalnej w polskiej polityce kryminalnej*, [w:] W. Ambrozik, P. Stępiak (red.), *Służba więzienna wobec problemów resocjalizacji penitencjarnej: III Krajowe Sympozjum Penitencjarne*, Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, Poznań 2004.

3 P. Stępiak, *Oportunistyczny model...*, s. 115.

4 B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej: komentarz*, C.H. Beck, Warszawa 2012.

5 M. Jabłoński, *Identyfikacja wolności i praw jednostki w pracach nad treścią Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2014, s. 19.

stytucję. Niemiecki Federalny Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że obowiązkiem władz więziennych jest zatem dążenie do resocjalizacji skazanych oraz przeciwdziałanie negatywnym skutkom pozbawienia wolności i destruktywnym zmianom w osobowości, które towarzyszą warunkom więziennym. Dlaczego? Gdyż resocjalizacja stanowi konstytucyjny wymóg w każdej społeczności uznającej ludzką godność za kwestię pierwszoplanową. Sprawcy przestępstwa należy dać szansę, by po odpokutowaniu za swoją zbrodnię powrócił do społeczeństwa⁶. Nie trzeba dodawać, że ETPC zaaprobował ten sposób myślenia, co oznaczało, że Wielka Brytania, a następnie Holandia⁷ naruszyły godność więźnia i zostały zobowiązane, by zmienić swoje prawo lub praktykę.

1. Rehabilitacja jako zamiennik resocjalizacji?

W zagranicznej debacie naukowej używa się właśnie terminu „rehabilitacja”, który oznacza „odzyskanie utraconych kompetencji przez przestępców”. Sam termin ma konotacje medyczne, a jego popularność wiąże się ze względami koncepcjami kary, bazującymi na rozwoju wiedzy naukowej (psychologii, socjologii, kryminologii)⁸. W pewnym etapie dziejowym przyjęliśmy koncepcję, że przestępczość – uwarunkowana osobowością i środowiskiem człowieka – jest chorobą, którą można leczyć. W tej koncepcji rehabilitacja (tudzież resocjalizacja) przeżywała swój renesans w wykonaniu kary pozbawienia wolności. Dlatego, oprócz niej, drugim popularnym terminem w Europie i Ameryce jest *treatment*, czyli leczenie. Chodzi o spektrum oddziaływań na skazanego, nie tylko o charakterze medycznym.

Współcześnie termin *rehabilitation* stracił klarowne znaczenie i bardziej zbliża się do znaczenia tego, co oznacza termin *reform*, czyli poprawa, przekształcenie. „reforma” i „rehabilitacja” są stosowane wymiennie lub równolegle jako niekonkurencyjne, spójne ze sobą pojęcia na określenie celu wykonania kary⁹, przy czym „reforma ma na celu zmianę cech charakteru, motywacji lub dyspozycji, natomiast rehabilitacja ma na celu poprawę umiejętności, zdolności i możliwości”¹⁰. Ponadto rehabilitacja oznacza nie tylko osobisty wysiłek skazanego, a wobec tego jego zobowiązanie, które zaciągnął na skutek popełnionego przestępstwa i poddaniu się karze, lecz także odpowiedź społeczeństwa, które jest zobowiązane zapewnić skazanemu odpowiednią aprobatę, wsparcie i włączenie w swoje szeregi, w konsekwencji jego ekspiacji¹¹. Państwo ma sprzyjać tej odpowiedzi. To część umowy społecznej i naturalnej reakcji, która się budzi po zmianie, jaką przeszedł skazany. Kto nie chciałby zrehabilitować Babinicza vel Kmicica? Przestępca może odzyskać honor i zasłużyć na szacunek.

To intrygujące rozumienie rehabilitacji jakby rozszerzonej wersji resocjalizacji rodzi kontrowersyjne pytania – właśnie o prawo do konkretnych usług od państwa, czy to celem zapewnienia odpowiednich warunków życia, czy oddziaływań i decyzji¹², aby skazany był w stanie, nie tylko polegając na sobie, lecz także na praworządnie funkcjonującym państwie i dojrzałym społeczeństwie, odpokutować za swoją zbrodnię

6 Decyzja z 21 czerwca 1977 r., 51 45 BVerfGE 187, *Kara dożywotniego pozbawienia wolności (lebenslange Freiheitsstrafe)*; cyt. za Wyrok ETPC z 9 lipca 2013 r., 66069/09, 130/10 i 3896/10, *Vinter i inni p. Wielkiej Brytanii*, § 69, LEX/el. 2014. Tłumaczenie: www.trybunal.gov.pl.

7 Wyrok ETPC z 26 kwietnia 2016 r., 10511/10, *Murray p. Holandii*, LEX/el. 2017.

8 J. Warylewski, *Kara podstawy filozoficzne i historyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2007, s. 52 i n.

9 D.G. Scott, N. Flynn, *Prisons & Punishment: The Essentials*, SAGE, Los Angeles 2014, s. 42–43.

10 L. Forsberg, T. Douglas, *What is criminal rehabilitation?*, „Criminal Law and Philosophy” 2022, 16(1), s. 108.

11 F. McNeill, H. Graham, *Conceptualizing rehabilitation: Four forms, two models, one process and a plethora of challenges*, [w:] P. Ugwu-dike, H. Graham, F. McNeill, P. Raynor, F.S. Taxman, C. Trotter (red.), *The Routledge Companion to Rehabilitative Work in Criminal Justice*, Routledge, Abingdon 2019, s. 12–14.

12 R. Canton, *Should there be a right to rehabilitation?*, [w:] P. Ugwu-dike, H. Graham, F. McNeill, P. Raynor, F.S. Taxman, C. Trotter (red.), *The Routledge Companion to Rehabilitative Work in Criminal Justice*, Routledge, Abingdon 2019, s. 37; Y. Jewkes, K. Gooch, *The rehabilitative prison: An oxymoron, or an opportunity to radically reform the way we do punishment?*, [w:] P. Ugwu-dike, H. Graham, F. McNeill, P. Raynor, F.S. Taxman, C. Trotter (red.), *The Routledge Companion to Rehabilitative Work in Criminal Justice*, Routledge, Abingdon 2019, s. 157; A. Liebling, *Moral performance, inhuman and degrading treatment and prison pain*, „Punishment & Society” 2011, 13(5), s. 530–550; A. Liebling, H. Arnold, *Prisons and Their Moral Performance: A Study of Values, Quality, and Prison Life*, Oxford University Press, Oxford 2004; R. Ricciardelli, *Surviving Incarceration: Inside Canadian Prisons*, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, Ontario 2014 s. 208.

i odzyskać wolność osobistą – istotny element godności osobistej, która opiera się na autonomii osobistej, możliwości samorealizacji i rozwoju. Takie rozumienie celu wykonania kary akcentuje i ukonkretnia obowiązki administracji więziennej i prawo skazanego do resocjalizacji¹³. Wiąże się ono z koncepcją przyzwoitości, gdyż tylko przyzwoite, czyli na miarę godności człowieka, więzienia mogą oferować zachęty konieczne do promowania zachowań zgodnych z prawem¹⁴.

2. Dlaczego to „Wprowadzenie” do projektu studenckich artykułów w „Biuletynie Kryminologicznym”?

W ramach zajęć dydaktycznych „Egzekucja kary kryminalnych” studenci drugiego roku kierunku kryminologia mieli możliwość zaliczenia przedmiotu, pisząc tekst naukowy na podany przeze mnie temat w oparciu o lekturę pięciu zagranicznych artykułów. Mogli również sięgnąć po inne znane sobie teksty naukowe, które uwzględniają zapodaną problematykę. Tematem ich artykułu było pytanie: „Czy więźniowie mają prawo do rehabilitacji?”. Otrzymali pięć tekstów, które rzucały inne światło na problem „prawa do rehabilitacji”, a mianowicie: *The Supreme Court and the Rehabilitative Ideal* Chada Flansersa, *Toward a Theory of Prisoners' Rights* Richarda L. Lippke, *Rehabilitation as a Positive Obligation* Sonji Meijer, *Why dignity matters: Dignity and the right (or not) to rehabilitation from international and national perspectives* Amandy Ploch, *Do Criminal Offenders Have a Constitutional Right to Rehabilitation?* Edgardo Rotmana oraz *Inmate's Right to Rehabilitation during Incarceration: A Critical Analysis of the United States Correctional System* Sheldona Seigafo.

Dzięki lekturze pięciu tekstów, wiedzy z zajęć, znajomości orzecznictwa i standardów postępowania z więźniami, a w końcu dzięki własnej refleksji studenci mieli spróbować odpowiedzieć na pytanie zawarte w temacie. Stąd podobny temat i problem każdego z artykułów, lecz unikalne treści – oryginalne i indywidualne, gdyż do każdego z autorów przemówił inny nieco aspekt, który wzbogacił on o własne przemyślenia i treści odwołując się do szerszej literatury naukowej, orzecznictwa i międzynarodowych standardów postępowania z więźniami.

Wybrałam 12 najlepszych prac, które w moim przekonaniu spełniały kryteria artykułu naukowego, który warto opublikować, gdyż przedstawia nie tylko walor naukowy, lecz także unikalną treść o prawach więźnia i nową perspektywę postrzegania pozytywnych obowiązków państwa. A to służy nie tylko nauce, lecz także wymiarowi sprawiedliwości oraz ludziom, których bezpośrednio dotyczy stanowienie i stosowanie prawa. Dotyczy więc nas – społeczeństwa i samych więźniów. Powinien więc ujrzeć światło dzienne. Tych 12 studentów zostało więc zaproszonych do opracowania swoich prac w formie artykułów naukowych i zgłoszenia ich publikacji w „Biuletynie Kryminologicznym”.

We „Wprowadzeniu” warto odpowiedzieć na pytanie, na czym polega inność prezentowanych w tych pięciu tekstach źródłowych poglądów, skoro miały stać się inspiracją dla studentów.

Po pierwsze, wszystkie przypominały o godności osobistej jako wartości „każdego człowieka”, a więc również uwięzionego przestępcy, potępionego za czyn i naznaczonego piętnem kary. Przy czym ich autorzy odwołali się do tez sformułowanych przez sądy w sprawach konkretnych skazanych. Po drugie, zdefiniowali reakcję przyzwoitego państwa, które chroni tę godność niezależnie od tego, co zrobił człowiek, gdyż ważne jest, kim jest faktycznie i kim potencjalnie stać się może. Po trzecie, wykazali, że przywołane przez nich sprawy sądowe pozwoliły podnieść cywilizacyjny poziom traktowania przestępców pozbawianych wolności

13 R.L. Lippke, *Toward a theory of prisoners' rights*, „Ratio Juris” 2002, 15(2), s. 122–145; S. Meijer, *Rehabilitation as a positive obligation*, „European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice” 2017, 25(2), s. 145–162; A. Ploch, *Why dignity matters: Dignity and the right (or not) to rehabilitation from international and national perspectives*, „International Law and Politics” 2012, 44(3), s. 887–949; E. Rotman, *Do criminal offenders have a constitutional right to rehabilitation?*, „Journal of Criminal Law and Criminology” 1986, 77(4), s. 1023–1068.

14 A. Liebling, H. Arnold, *Prisons and Their Moral Performance...*, op. cit.; F. Neubacher, A. Liebling, D. Kant, *Same problems, different concepts and language: What happens when prison climate research goes on a journey?*, „European Journal of Criminology” 2021, 20(4), s. 1446–1463.

i zweryfikować dotychczasowe podejście do resocjalizacji tudzież rehabilitacji. Jest to możliwe dzięki realizacji wzajemnego zobowiązania przynajmniej dwóch podmiotów – skazanego i państwa – które chcą lub mają osiągnąć oficjalny cel wykonania kary. Dlatego zdaniem autorów zobowiązanie to wymaga uregulowania, gdyż wówczas zyskuje gwarancje wzajemnych świadczeń i ewentualnych roszczeń. Najwyższym poziomem regulacji jest konstytucja, choć prawo do resocjalizacji może być również zapewnione w ustawie zwykłej (np. art. 95 k.k.w.).

Po czwarte, autorzy zgodnie podkreślali, że prawo do resocjalizacji – którego realizacja wiąże się z wzajemnymi zobowiązaniami – wprost wynika z elementarnej zasady poszanowania ludzkiej godności, a to przekonuje, aby uznać, że więźniowie mają roszczenie do państwa o konkretne świadczenia i decyzje.

Potwierdzają to wyroki ETPC, w przywołanych sprawach *Vinter p. Wielkiej Brytanii i Murray p. Holandii*¹⁵, jak również w sprawie *James, Wells i Lee p. Wielkiej Brytanii*¹⁶, w której uznał on, że doszło do naruszenia wolności osobistej w związku z detencją więźniów po upływie tzw. okresu punitynnego (wymaganego przez ustawodawcę okresu odbycia kary) i do czasu podjęcia kroków, aby zapewnić im dostęp do odpowiednich programów rehabilitacyjnych, przygotowujących ich do życia po opuszczeniu jednostki penitencjarnej. W sprawie *Laszlo Magyar p. Węgrom*¹⁷ ETPC stwierdził, że państwo ma urealnić szanse na zwolnienie, jak tylko skazany spełni określone kryteria. Skazany powinien wiedzieć, co musi zrobić, aby skutecznie ubiegać się o wcześniejsze zwolnienie i na jakich warunkach. Prawo w należyty sposób musi gwarantować uwzględnienie postępów w jego resocjalizacji i zmian. Inaczej mówiąc, państwo ma zapewnić – zarówno na poziomie ustawy, jak i praktyki – prawo do resocjalizacji, która daje wymaganą szansę odkupienia win i uwolnienia od ciężaru kary¹⁸. W sprawie *Matiosaitis i inni p. Litwie*¹⁹ Trybunał stwierdził, że ignorowanie poczynionych przez więźniów postępów i skazywanie ich na życie w izolacji, bez możliwości udowodnienia, że się zmienili, skutkuje życiem w warunkach, które umniejszają godności ludzkiej.

3. Krótka analiza pięciu tekstów

Omawiając sprawę *Graham p. Florida*²⁰, Ch. Flanders przypomina trzy „upadłe” modele resocjalizacji – przemijające trendy, które wpływały na życie konkretnego człowieka i jego godność, a więc również na nasze pojęcie godności oraz jej ochrony. Twierdzi, że poparte uzasadnieniem doktryny, polityki czy nauki trzy modele resocjalizacji (rehabilitacji) zostały zdyskredytowane przez ich niechlubną praktykę w świetle poszanowania godności człowieka. Chodziło o model rehabilitacji jako leczenia (*rehabilitation as treatment*), rehabilitacji jako „treningu” (*rehabilitation as training*) oraz rehabilitacji jako reformy (*rehabilitation as reform*). Z jednej strony, krytykuje on wniosek, który płynie z analizy tej sprawy, że rehabilitacja nie jest czymś, co zapewnia państwo, ale czymś, co przestępca ma przejść poprzez proces osobistej pracy: refleksji, wyrzutów sumienia i pokuty; że sprowadza się ona do osobistej reformy skazanego. Z drugiej strony, chwali, że sprawa ta przypominała o resocjalizacyjnym celu wykonania kary, odsuwając takie cele jak odstraszenie i odpłata. Autor przypomina również, że więzienie jako miejsce izolacji nie sprzyja resocjalizacji (rehabilitacji), w związku z czym społeczeństwo nie może osądzać, czy konkretny więzień będzie zrehabilitowany w trakcie odbywanej kary, a państwo nie może oceniać jego wyrzutów sumienia, refleksji i pokuty na tym etapie jego życia.

15 Wyrok ETPC z 26 kwietnia 2016 r., 10511/10, *Murray p. Holandii*.

16 Wyrok ETPC z 18 września 2012 r., 25119/09, 57715/09 i 57877/09, *James, Wells i Lee p. Wielkiej Brytanii*.

17 Wyrok ETPC z 20 maja 2014 r., 73593/10, *Laszlo Magyar p. Węgrom*, LEX/el. 2014.

18 Zob. wyrok ETPC z 8 lipca 2014 r., 15018/11 i 61199/12, *Harakhiev i Tolumov p. Bułgaria*; wyrok ETPC z 13 listopada 2014 r. (ostateczny z 13 lutego 2015 r.), 40014/10, *Bodein p. Francja*, LEX/el. 2014; wyrok ETPC z 4 października 2016 r., 37871/14, *T.P. i A.T. p. Węgry*, LEX/el. 2016.

19 Wyrok ETPC z 23 maja 2017 r., 22662/13, 51059/13, 58823/13, 59692/13, 59700/13, 60115/13, 69425/13, 72824/13, *Matiosaitis i inni p. Litwie*, HUDOC.

20 Orzeczenie SN USA, 130 S. Ct. 2011, 2030 (2010), *Graham p. Florida*; pełne omówienie zob. N. Arya, *Using Graham v. Florida to challenge juvenile transfer laws*, „Louisiana Law Review” 2010, 71(1), s. 99–155; M.E. Berkheiser, *Death is not so different after all: Graham v. Florida and the Court's „Kids are different” eighth amendment jurisprudence*, „Scholarly Works” 2011, nr 36, s. 1–62.

W drugim tekście Richard L. Lippke szuka odpowiedzi na pytanie, czy przestępcy tracą całość lub część swoich praw osobistych („moralnych”), czy państwo ma jakikolwiek obowiązek ułatwiania korzystania z zachowanych przez nich praw oraz jakie konkretne prawa więźniowie zachowują lub nabywają. W konkluzji stwierdza, że więźniowie zachowują wiele praw osobistych, że są one tak samo rygorystyczne jak w przypadku niewięźniów, a państwo ma obowiązek ułatwiania im korzystania z nich. Wniosek taki może wymagać radykalnej zmiany istniejących praktyk na etapie wykonywania kary, gdyż władze więzienne będą musiały podjąć nadzwyczajne środki, aby zapewnić więźniom możliwości resocjalizacji (rehabilitacji). Jest to jednak uzasadnione z uwagi na ogromną liczbę osób dotkniętych uwięzieniem, zarówno bezpośrednio, jak i pośrednio. Autor podkreśla, że pozbawienie wolności nie tylko poważnie ogranicza korzystanie z pewnych praw osobistych, lecz także zagraża innym prawom tego rodzaju, a mianowicie: (1) wprowadza przeszkody w realizacji zachowanych praw (np. utrudnia bądź uniemożliwia wykonywanie pracy zarobkowej); (2) powoduje zanik kluczowych zdolności i predyspozycji potrzebnych do korzystania z nich (np. osłabia zdolność do tworzenia znaczących i pozytywnych relacji z innymi po ich uwolnieniu, utrudniając korzystanie w przyszłości z prawa do wolności zrzeszania się). Wobec tego autor pyta, czy te dodatkowe straty wynikające z uwięzienia są uzasadnione czy też są skutkami ubocznymi, zwiększającymi dolegliwość kary, i czy państwo ma obowiązek ograniczyć je lub wyeliminować. Nie sposób stwierdzić, że wątpliwości te powstają na skutek niewydolności systemu więziennego i punitywnej polityki państwa, za którą stoi dominująca koncepcja kary więzienia jako odwetu oraz izolacji, a nie resocjalizacji.

Dłatego w trzecim tekście Sonja Meijer dowodzi, że – choć koncepcja resocjalizacji (rehabilitacji) jest różnie interpretowana w krajach europejskich – to w europejskiej polityce karnej kładzie się nacisk na resocjalizacyjny cel pozbawienia wolności, a nie na odwet czy izolację. Autorka dowodzi również wspólnego rdzenia prawnej definicji resocjalizacyjnego celu kary i wynikających zeń pozytywnych obowiązków państwa. Wspólnym rdzeniem jest godność ludzka i zasada poszanowania jej przez państwo²¹, gdyż sprzeczne z godnością ludzką jest przymusowe pozbawienie osoby jej wolności bez dążenia do jej rehabilitacji²². Więźniowie powinni mieć zapewnioną resocjalizację (rehabilitację) w oparciu o ich przyrodzoną wartość jako istot ludzkich. W humanistycznym, skoncentrowanym na wolności modelu resocjalizacji więźniowie są uznawani za posiadaczy praw, w tym prawa do resocjalizacji poprzez wspieranie osobistej odpowiedzialności. S. Meijer analizuje orzecznictwo sądów krajowych i międzynarodowych oraz standardy postępowania z więźniami, które konkretyzują prawa więźniów i obowiązki państwa, a w syntezie stwierdza, że pozbawienie człowieka wolności bez podejmowania wysiłków na rzecz jego resocjalizacji i perspektywy pewnego dnia odzyskania wolności byłoby niekompatybilne z poszanowaniem jego godności. Inaczej mówiąc, uznanie resocjalizacji (rehabilitacji) za pozytywny obowiązek państwa, oparty na godności człowieka, jest konieczne, bo wyjaśnia, że musi być ona zawsze brana pod uwagę i nie może być dominowana przez inne aspekty, jak obawy władz więziennych, opinia publiczna czy sprawiedliwościowy cel kary²³. Dominacja tych aspektów, łatwo podsycanych przez politykę państwa, zniechęca do uznania priorytetu autentycznych wysiłków skazanego, realnej jego reformy (przemiany) i oczekiwania, że w konsekwencji, zostanie on zrehabilitowany i przywrócony społeczeństwu.

Zdaniem autorki pozytywny obowiązek państwa do resocjalizacji (rehabilitacji) skazanego wynika z szacunku dla jego zdolności do moralnego i racjonalnego działania oraz obliguje władze do pomagania mu w korzystaniu z jego autonomii. Zgodnie z orzecznictwem Niemieckiego Trybunału Konstytucyjnego oraz ETPC:

21 To istota systemu ochrony praw człowieka. Zob. wyrok ETPC z 9 lipca 2013 r., 66069/09, 130/10 i 3896/10, *Vinter i inni p. Wielkiej Brytanii*, § 113; wyrok ETPC z 29 kwietnia 2002 r., 2346/02, *Pretty p. Wielkiej Brytanii*, § 65, LEX 75647; wyrok ETPC z 8 listopada 2011 r., 18968/07, *V.C. p. Słowacji*, § 105, LEX 1001108.

22 Wyrok ETPC z 26 kwietnia 2016 r., 10511/10, *Murray p. Holandii*, § 101.

23 S. Meijer, *Rehabilitation as a positive obligation...*, s. 161.

Obowiązkiem władz więziennych jest zatem dążenie do resocjalizacji wszystkich więźniów (dożywników), a resocjalizacja jest wymogiem konstytucyjnym dla każdego społeczeństwa, które akceptuje godność ludzką jako swoją centralną część²⁴.

Obowiązek ten wynika również z tego, że udowodnione jest, że resocjalizacja (rehabilitacja) zapobiega recydywie, a więc chroni społeczeństwo²⁵. Jednocześnie badania naukowe dowiodły, że podejście oparte na izolacji, ubezwłasnowolnieniu skazanych i „straszeniu” więzieniem lub długim wyrokiem nie wpływa na obniżenie poziomu powrotności do przestępstwa²⁶. Dlatego S. Meijer stwierdza, że państwa są zobowiązane do zaoferowania więźniom odpowiednich i konkretnych możliwości resocjalizacji.

W czwartym tekście Amanda Ploch, podobnie jak jej poprzedniczka, stwierdza, że podstawowym uzasadnieniem resocjalizacji więźniów jest godność ludzka, ponieważ jej koncepcja ma najsilniejszą zdolność promowania konkretnego, niezmiennego prawa do resocjalizacji, a nie jedynie wątpliwych czy doraźnych usług resocjalizacyjnych²⁷. Takie usługi są iluzoryczne, a więc szkodzą społeczeństwu, gdyż rzadko kiedy zapobiegają recydywie. Tak więc rozróżnienie między resocjalizacją opartą na godności człowieka a resocjalizacją opartą na innych ideach jest kluczowe, gdyż konkretne uzasadnienia resocjalizacji wpływają na to, jak w praktyce prowadzi się oddziaływania resocjalizacyjne i z jakim skutkiem dla więźnia oraz dla społeczeństwa. Autorka obrazuje te różnice, porównując trzy kraje: Stany Zjednoczone ze względu na masowy wskaźnik prizonizacji i odmowę uznania prawa do resocjalizacji (rehabilitacji), Niemcy, ponieważ radykalnie przyjmują model ułatwiający rehabilitację skazanych, oraz Zjednoczone Królestwo, które zajmuje środkową pozycję między tymi dwoma biegunami. Jej zdaniem te dwa ostatnie przykłady państw wskazują, że jeśli godność ludzka jest przyjęta jako koncepcja fundamentalna, to może to utorować drogę do prawa do resocjalizacji (rehabilitacji). Wobec tego ci, którzy chcą zachęcać do rozszerzania oferty resocjalizacyjnej dla więźniów z korzyścią dla ochrony społeczeństwa, powinni w swoich działaniach posługiwać się pojęciem godności ludzkiej.

Kolejny tekst Edgardo Rotmana zwięźcza dotychczasowe przemyślenia. Uznanie prawa do resocjalizacji wymaga polityki karnej, która szanuje ludzką godność więźniów, gdyż godność ludzka jest ważnym uzasadnieniem resocjalizacji i dlatego na niej powinna opierać się owa polityka²⁸. Autor przypomina, że zwyczajowe prawo międzynarodowe ustanawia obowiązek rehabilitacji wyrażony w Regułach Minimalnych Narodów Zjednoczonych dotyczących Traktowania Więźniów z 1955 r., zmodyfikowanych przez Wzorcowe Reguły Minimalne Narodów Zjednoczonych Postępowania z Więźniami, tzw. Reguły Mandeli z 2015 r.,²⁹ i w Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka z 1978 r., a wiele narodów europejskich włącza resocjalizację (rehabilitację) jako mandat konstytucyjny³⁰. Autor zauważa trzy ważne rzeczy. Po pierwsze, idea resocjalizacji (rehabilitacji) – a w praktyce jej pozory – jest wykorzystywana do nadmiernego przedłużania pobytu w więzieniu lub maskowania nadmiernie inwazyjnych metod oddziaływania. Po drugie, brak resocjalizacji (rehabilitacji) pretenduje do stwierdzenia, że kara jest nieludzka i okrutna. Po trzecie, model resocjalizacji, wywodzący się

24 Zob. sprawa *War Criminal* 72, BVerfGE 105 (1986).

25 Zob. Wyrok ETPC z 4 grudnia 2007 r., 44362/04, *Dickson p. Wielkiej Brytanii*, § 28, 32, 36. Również, B. Stańdo-Kawecka, *Cele wykonywania kary pozbawienia wolności w państwach europejskich*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2007, 11(1), s. 261–281; T. Ugelvik, *The transformative power of trust: Exploring tertiary desistance in reinventive prisons*, „The British Journal of Criminology” 2022, 62(3), s. 623–638; T. Ward, S. Maruna, *Rehabilitation: Beyond the Risk Paradigm*, Routledge, London; New York 2007.

26 M.R. Gottfredson, T. Hirschi, *Modern Control Theory and the Limits of Criminal Justice*, Oxford University Press, New York 2020, s. 25, 151; S.J. Listwan, C.J. Sullivan, R. Agnew, F.T. Cullen, M. Colvin, *The pains of imprisonment revisited: The impact of strain on inmate recidivism*, „Justice Quarterly” 2013, 30(1), s. 144–168; T. Orsagh, J.R. Chen, *The effect of time served on recidivism: An interdisciplinary theory*, „Journal of Quantitative Criminology” 1988, 4(2), s. 155–171.

27 A. Ploch, *Why dignity matters...*, s. 890.

28 E. Rotman, *Do criminal offenders...*, s. 1027.

29 Rezolucja przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ z 29 września 2015 r.

30 Zob. Konstytucja Włoch z 22 grudnia 1947 r., art. 27; Konstytucja Hiszpanii z 27 grudnia 1978 r., art. 25; Konstytucja Niemiec z 23 maja 1949 r., np. decyzja TK z 21 czerwca 1997 r., 45 BVerfGE 187, *Lebenslange Freiheitsstrafe*.

z perspektywy antropocentrycznej i humanistycznej, zakłada, że istotna zmiana człowieka może wynikać tylko z własnego wglądu, i wykorzystuje dialog do wspierania procesu samopoznania. Resocjalizacja humanistyczna, a więc również racjonalna, daje skazanym solidną i godną zaufania okazję do zmiany swojego życia. W ten sposób model ten stara się obudzić w nich głęboką świadomość ich relacji ze społeczeństwem, co skutkuje autentycznym poczuciem odpowiedzialności społecznej. To właśnie ten model resocjalizacji (rehabilitacji) potwierdza koncepcję więźniów jako posiadaczy praw. Ten status prawny generuje poczucie własnej wartości i zaufania do systemu prawnego oraz sprzyja możliwości samokontroli i odpowiedzialnego życia w społeczeństwie. Wysiłki resocjalizacyjne koncentrują się na umożliwieniu więźniowi bycia pełnoprawnym obywatelem, którego kulminacją jest prawo do resocjalizacji, i w sposób, który wzmacnia jego uczestnictwo i reprezentację.

W związku z tym prawo do resocjalizacji można sformułować jako prawo do możliwości powrotu do społeczeństwa z większą szansą na bycie użytecznym obywatelem i całkowitej rezygnacji z przestępczości. To prawo wymaga nie tylko konkretnych oddziaływań, jak edukacja i terapia, lecz także nieniszczącego środowiska więziennego i – jeśli to możliwe – mniej restrykcyjnej alternatywy dla uwięzienia oraz izolacji (np. zakład typu półotwartego, praca lub udział w zajęciach wolnościowych poza terenem więzienia). Prawo do resocjalizacji (rehabilitacji) oznacza dążenie do pełnego przywrócenia obywatelskich i politycznych praw obywatelskich po zwolnieniu. Tymczasem odmowa prawa do resocjalizacji wynika z braku troski o przyszłe życie skazanego, jego rodziny i najbliższego społecznego otoczenia oraz sprowadza się do biernej i obojętnej akceptacji nieuchronnego pogorszenia, które przyniesie życie w izolacji więziennej. E. Rotman zwraca uwagę, że kara pozbawienia wolności jako izolacja i deprywacja wielu potrzeb zagraża innym prawom niż te, które zostały utracone w wyniku popełnienia przestępstwa i wynikającej z niego kary kryminalnej. Sposób jej wykonywania może zwiększać dolegliwość orzeczonej kary, a więc dostarczać dowodów, że kara godzi w godność skazanego oraz wolność od niehumanitarnego traktowania. Autor podkreśla, że znaczna większość więźniów to ludzie upośledzeni społecznie, którzy potrzebują podstawowego wsparcia w dziedzinie edukacji, szkolenia zawodowego i podstawowej nauki społecznych kompetencji. Tymczasem piętno kryminalne znacznie pogłębia ich upośledzenie społeczne, przez co wymaga dodatkowych wysiłków ze strony państwa.

E. Rotman przypomina, że podstawowe ludzkie potrzeby tworzą moralną podstawę do ustanowienia prawnego obowiązku państwa w celu przeciwdziałania skutkom izolacji i ubezwłasnowolnienia, które powoduje kara pozbawienia wolności. Prawo to wymaga od państwa troski afirmatywnej i pozytywnego wkładu w dobro więźniów, przeciwdziałając szkodom wynikającym z kary pozbawienia wolności. Rehabilitacja w tym sensie oznacza wysiłek państwa, aby zapobiegać i neutralizować niepożądane szkodliwe skutki uboczne własnej interwencji karnej, a także odpowiadać na ludzkie wyzwanie rzucone przez upośledzonego społecznie przestępcę³¹. Idąc dalej za tą myślą, autor stwierdza, że poddawanie skazanych szkodliwym skutkom kary pozbawienia wolności bez stworzenia im jakiegokolwiek sposobności przeciwdziałania tym krzywdom jest karą dodatkową i bezprawną, przy czym zrównuje on szkodliwe skutki kary właśnie z brakiem możliwości rehabilitacji na poziomie edukacyjnym, pracowniczym czy terapeutycznym, z brakiem możliwości osobistego rozwoju i zaniechaniem włączenia skazanego w życie społeczności, do której miałby wrócić poprzez różne formy przepustek i programów przed zwolnieniem³².

Autor konkluduje, że resocjalizacja (rehabilitacja) będzie w pełni, a więc i efektywnie, realizowana tylko wtedy, gdy zostanie uznana za prawo sprawcy, niezależne od względów utylitarnych i przejściowych strategii karnych czy opinii polityków. Uznanie tego prawa wzmacnia status prawny skazanego wobec dyskrejonalnych decyzji i działań administracji więziennej, chroniąc go przed jej arbitralnością.

Ostatni tekst Sheldona Seigafo to krytyka amerykańskiego systemu więziennego spowodowana nie tylko „masowym uwięzieniem”³³, lecz także – co ważniejsze – nieprzyjęciem przez system więzienny reso-

31 E. Rotman, *Do criminal offenders...*, s. 1028.

32 Ibidem, s. 1067.

33 M. Gottschalk, *Cell blocks & red ink: Mass incarceration, the great recession & penal reform*, „Daedalus” 2010, 139(3), s. 62–73; M. Gottschalk, *The carceral state and the politics of punishment*, [w:] J. Simon, R. Sparks (red.), *The SAGE Handbook of*

cializacji (rehabilitacji) jako rdzenia operacji poprawczych. Autor krytykuje odmowę przyznania więźniom „absolutnego” prawa do resocjalizacji, mimo udowodnionego badaniami związku między realizacją tego prawa a niższym wskaźnikiem recydywy³⁴. Wobec niego koncentracja systemu więziennictwa na resocjalizacji więźniów jest jedynym sposobem skutecznego wypełniania obowiązku ochrony społeczeństwa przed przestępczością. Autor tłumaczy, co rozumie przez „absolutne” prawo, i krytykuje sądy – jedyne podmioty, które mogą stanąć na straży podstawowych praw człowieka i wzmocnić status skazanego – że powstrzymują się od przyznawania więźniom bezwzględnej prawa do programów resocjalizacyjnych podczas pobytu w więzieniu, gdyż władze więzienne „nie są konstytucyjnie zobowiązane do resocjalizacji więźniów”³⁵.

Podobnie stwierdza J.W. Palmer, który podkreśla, że niekonstytucyjne jest uniemożliwianie osadzonemu rehabilitacji przez administrację więzienną³⁶. Brak sensownych możliwości resocjalizacji jest jedną z przyczyn, dla których kilka stanowych systemów penitencjarnych zostało uznanych za niekonstytucyjne. W sprawie *James p. Wallace* [406 F. Supp. 318 (M.D. Ala. 1976)] zauważono, że sądy nie uznały pozytywnego programu resocjalizacyjnego za prawo konstytucyjne. Oczywiście było jednak, że system penitencjarny nie może być prowadzony w taki sposób, aby utrudniał osadzonemu podejmowanie prób własnej resocjalizacji lub choćby prób uniknięcia degradacji fizycznej, psychicznej lub społecznej. W sprawie *Alberti p. Sheriff of Harris County, Texas* [406 F. Supp. 649 (S.D. Tex. 1975)] sąd nakazał administracji więziennej zapewnienie odpowiednich programów zawodowych i edukacyjnych w celu wspierania rehabilitacji więźniów³⁷. Są to jednak wyjątki, dlatego S. Seigafo uważa, że jedynie zaangażowanie Sądu Najwyższego USA doprowadzi do ustanowienia podstawowego prawa więźnia do resocjalizacji podczas odbywania kary, gdyż:

zamykanie przestępców za murami bez próby ich zmiany jest kosztownym szaleństwem z krótkoterminowymi korzyściami – wygrywaniem bitew, przegrywając wojnę. To jest złe. To jest drogie. To jest głupie³⁸.

Do jakich jednak wniosków doszli studenci? Spośród 12 autorów zaproszonych do przygotowania artykułu i złożenia go do „Biuletynu Kryminologicznego” wyzwanie to podjęło dziewięć osób. Jeden z tekstów nie spełniał kryteriów formalnych i ponieważ niezbędne uzupełnienia nie zostały wprowadzone, został odrzucony przed wysłaniem do recenzji. W toku procesu recenzyjnego osiem pozostałych osób otrzymało bardzo szczegółowe recenzje swoich tekstów, najczęściej obejmujące sugestie ich istotnego rozbudowania o dodatkowe wątki. Niestety, tylko jedna z autorek wprowadziła sugerowane poprawki i odesłała tekst po recenzji (Maria Kopeć, *Czy prawo osoby skazanej do rehabilitacji to prawo człowieka? Rozważania na tle prawa międzynarodowego o charakterze hard law i soft law*, „Biuletyn Kryminologiczny” 2023, nr 30), pozostali zrezygnowali z dalszej pracy nad swoim tekstem.

Punishment and Society, SAGE, Los Angeles 2013, s. 205–241; M. Gottschalk, *Democracy and the Carceral State in America*, „The Annals Of The American Academy” 2014, nr 651, s. 288–295; M. Liam, „Free but still walking the yard”: Prisonization and the problems of reentry, „Journal of Contemporary Ethnography” 2018, 47(5), s. 671–694; M. Lynch, *The social psychology of mass imprisonment*, [w:] J. Simon, R. Sparks (red.), *The SAGE Handbook of Punishment and Society*, SAGE, Los Angeles 2013, s. 242–259; B. Pettit, B. Western, *Mass imprisonment and the life course: Race and class inequality in U.S. incarceration*, „American Sociological Review” 2004, 69(2), s. 151–169; J. Simon, *Beyond the panopticon: Mass imprisonment and the humanities*, „Law, Culture and the Humanities” 2010, 6(3), s. 327–340; L. Wacquant, *The curious eclipse of prison ethnography in the age of mass incarceration*, „Ethnography” 2002, 3(4), s. 371–397.

34 L. Gideon, H.E. Sung, *Rethinking Corrections: Rehabilitation, Reentry, and Reintegration*, SAGE, Los Angeles 2011; J.W. Palmer, *Right to rehabilitation programs, right to medical aid, and right to life chapter outline*, [w:] J.W. Palmer, *Constitutional Rights of Prisoners*, Routledge, Abingdon 2010, s. 219–257; K.W. Wanberg, H.B. Milkman, *Cognitive-Behavioral Treatment: A Review and Discussion for Corrections Professionals*, National Institute of Corrections, Washington 2007.

35 S. Seigafo, *Inmate's right to rehabilitation during incarceration: A critical analysis of the United States correctional system*, „International Journal of Criminal Justice Sciences” 2017, 12(2), s. 185.

36 J.W. Palmer, *Right to rehabilitation...*, s. 221 i n.

37 Ibidem, s. 222.

38 S. Seigafo, *Inmate's right to rehabilitation...*, s. 193.

Bibliografia

Literatura:

- Arya N., *Using Graham v. Florida to challenge juvenile transfer laws*, „Louisiana Law Review” 2010, 71(1), s. 99–155.
- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, C.H. Beck, Warszawa 2012.
- Berkheiser M.E., *Death is not so different after all: Graham v. Florida and the Court’s „Kids are different” eighth amendment jurisprudence*, „Scholarly Works” 2011, nr 36, s. 1–62.
- Canton R., *Should there be a right to rehabilitation?*, [w:] P. Ugwuđike, H. Graham, F. McNeill, P. Raynor, F.S. Taxman, C. Trotter (red.), *The Routledge Companion to Rehabilitative Work in Criminal Justice*, Routledge, Abingdon 2019, s. 32–43.
- Dąbkiewicz K., *Kodeks karny wykonawczy: komentarz*, LexisNexis, Warszawa 2013.
- Forsberg L., Douglas T., *What is criminal rehabilitation?*, „Criminal Law and Philosophy” 2022, 16(1), s. 103–126.
- Gideon L., Sung H.E., *Rethinking Corrections: Rehabilitation, Reentry, and Reintegration*, SAGE, Los Angeles 2011.
- Gottfredson M.R., Hirschi T., *Modern Control Theory and the Limits of Criminal Justice*, Oxford University Press, New York 2020.
- Gottschalk M., *Cell blocks & red ink: Mass incarceration, the great recession & penal reform*, „Daedalus” 2010, 139(3), s. 62–73.
- Gottschalk M., *Democracy and the Carceral State in America*, „The Annals of the American Academy” 2014, nr 651, 288–295.
- Gottschalk M., *The carceral state and the politics of punishment*, [w:] J. Simon, R. Sparks (red.), *The SAGE Handbook of Punishment and Society*, SAGE, Los Angeles 2013, s. 205–241.
- Jabłoński M., *Identyfikacja wolności i praw jednostki w pracach nad treścią Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2014, s. 15–26.
- Jewkes Y., Gooch K., *The rehabilitative prison: An oxymoron, or an opportunity to radically reform the way we do punishment?*, [w:] P. Ugwuđike, H. Graham, F. McNeill, P. Raynor, F.S. Taxman, C. Trotter (red.), *The Routledge Companion to Rehabilitative Work in Criminal Justice*, Routledge, Abingdon 2019, s. 153–166.
- Liam M., *„Free but still walking the yard”: Prisonization and the problems of reentry*, „Journal of Contemporary Ethnography” 2018, 47(5), s. 671–694.
- Liebling A., *Moral performance, inhuman and degrading treatment and prison pain*, „Punishment & Society” 2011, 13(5), s. 1446–1463.
- Liebling A., Arnold H., *Prisons and Their Moral Performance: A Study of Values, Quality, and Prison Life*, Oxford University Press, Oxford 2004.
- Lippke R.L., *Toward a theory of prisoners’ rights*, „Ratio Juris” 2002, 15(2), s. 122–145.
- Listwan S.J., Sullivan C.J., Agnew R., Cullen F.T., *The pains of imprisonment revisited: The impact of strain on inmate recidivism*, „Justice Quarterly” 2013, 30(1), s. 144–168.
- Lynch M., *The social psychology of mass imprisonment*, [w:] J. Simon, R. Sparks (red.), *The SAGE Handbook of Punishment and Society*, SAGE, Los Angeles 2013, s. 242–259.
- McNeill F., Graham H., *Conceptualizing rehabilitation: Four forms, two models, one process and a plethora of challenges*, [w:] P. Ugwuđike, H. Graham, F. McNeill, P. Raynor, F.S. Taxman, C. Trotter (red.), *The Routledge Companion to Rehabilitative Work in Criminal Justice*, Routledge, Abingdon 2019, s. 10–19.
- Meijer S., *Rehabilitation as a positive obligation*, „European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice” 2017, 25(2), s. 145–162.

- Neubacher F., Liebling A., Kant D., *Same problems, different concepts and language: What happens when prison climate research goes on a journey?*, „European Journal of Criminology” 2021, 20(4), s. 1446–1463.
- Orsagh T., Chen J.R., *The effect of time served on recidivism: An interdisciplinary theory*, „Journal of Quantitative Criminology” 1988, 4(2), s. 155–171.
- Palmer J.W., *Right to rehabilitation programs, right to medical aid, and right to life chapter outline*, [w:] J.W. Palmer, *Constitutional Rights of Prisoners*, Routledge, Abingdon 2010, s. 219–257.
- Pettit B., Western B., *Mass imprisonment and the life course: Race and class inequality in U.S. incarceration*, „American Sociological Review” 2004, 69(2), s. 151–169.
- Ploch A., *Why dignity matters: Dignity and the right (or not) to rehabilitation from international and national perspectives*, „International Law and Politics” 2012, t. 44, s. 887–949.
- Postulski K., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2014.
- Ricciardelli R., *Surviving Incarceration: Inside Canadian Prisons*, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, Ontario 2014.
- Rotman E., *Do criminal offenders have a constitutional right to rehabilitation?*, „Journal of Criminal Law and Criminology” 1986, 77(4), s. 1023–1068.
- Scott D.G., Flynn N., *Prisons & Punishment: The Essentials*, SAGE, Los Angeles 2014.
- Seigafo S., *Inmate's right to rehabilitation during incarceration: A critical analysis of the United States correctional system*, „International Journal of Criminal Justice Sciences” 2017, 12(2), s. 183–195, <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.1034656>.
- Simon J., *Beyond the panopticon: Mass imprisonment and the humanities*, „Law, Culture and the Humanities” 2010, 6(3), s. 327–340.
- Stańdo-Kawecka B., *Cele wykonywania kary pozbawienia wolności w państwach europejskich*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2007, 11(1), s. 261–281.
- Stępiak P., *Oportunistyczny model pracy socjalnej ze skazanymi*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2014, 33(3617), s. 113–130.
- Stępiak P., *Praca socjalna w postępowaniu ze skazanymi*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2007, 69(4), s. 159–173.
- Tyszkiewicz L., *Spór wokół resocjalizacji i pracy socjalnej w polskiej polityce kryminalnej*, [w:] W. Ambrozik, P. Stępiak (red.), *Służba więzienna wobec problemów resocjalizacji penitencjarnej: III Krajowe Sympozjum Penitencjarne*, Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, Poznań 2004.
- Ugelvik T., *The transformative power of trust: Exploring tertiary desistance in reinventive prisons*, „The British Journal of Criminology” 2021, 62(3), s. 623–638.
- Wacquant L., *The curious eclipse of prison ethnography in the age of mass incarceration*, „Ethnography” 2002, 3(4), s. 371–397.
- Wanberg K.W., Milkman H.B., *Cognitive-Behavioral Treatment: A Review and Discussion for Corrections Professionals*, National Institute of Corrections, Washington 2007.
- Ward T., Maruna S., *Rehabilitation: Beyond the Risk Paradigm*, Routledge, London; New York 2007.
- Warylewski J., *Kara podstawy filozoficzne i historyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2007.

Orzecznictwo:

- Decyzja z 21 czerwca 1977 r., 51 45 BVerfGE 187, *Kara dożywotniego pozbawienia wolności (lebenslange Freiheitsstrafe)*.
- Decyzja TK z 21 czerwca 1997 r., 45 BVerfGE 187, *Lebenslange Freiheitsstrafe*.
- Sprawa *War Criminal*, 72 BVerfGE 105 (1986).
- Wyrok ETPC z 29 kwietnia 2002 r., 2346/02, *Pretty p. Wielkiej Brytanii*, § 65, LEX 75647.
- Wyrok ETPC z 4 grudnia 2007 r., 44362/04, *Dickson p. Wielkiej Brytanii*, HUDOC.
- Wyrok ETPC z dnia 8 listopada 2011 r., 18968/07, *V.C. p. Słowacji*, § 105, LEX 1001108.

Orzeczenie SN USA, 130 S. Ct. 2011, 2030 (2010), *Graham p. Florida*.

Wyrok ETPC z 18 września 2012 r., 25119/09, 57715/09 i 57877/09, *James, Wells i Lee p. Wielkiej Brytanii*, HUDOC.

Wyrok ETPC z 9 lipca 2013 r., 66069/09, 130/10 i 3896/10, *Vinter i inni p. Wielkiej Brytanii*, § 69, LEX/el. 2014.

Wyrok ETPC z 20 maja 2014 r., 73593/10, *Laszlo Magyar p. Węgrom*, LEX/el. 2014.

Wyrok ETPC z 8 lipca 2014 r., 15018/11 i 61199/12, *Harachev i Tolumov p. Bułgaria*.

Wyrok ETPC z 13 listopada 2014 r. (ostateczny z dnia 13 lutego 2015 r.), 40014/10, *Bodein p. Francja*, LEX/el. 2014.

Wyrok ETPC z 26 kwietnia 2016 r., 10511/10, *Murray p. Holandii*, LEX/el. 2017.

Wyrok ETPCz 4 października 2016 r., 37871/14, *T.P. i A.T. p. Węgry*, LEX/el. 2016.

Wyrok ETPC z 23 maja 2017 r., 22662/13, 51059/13, 58823/13, 59692/13, 59700/13, 60115/13, 69425/13, 72824/13, *Matiošaitis i inni p. Litwie*, HUDOC.

Akty prawne:

Konstytucja Włoch z 22 grudnia 1947 r.

Konstytucja Niemiec z 23 maja 1949 r.

Konstytucja Hiszpanii z 27 grudnia 1978 r.

Rezolucja przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ z 29 września 2015 r.